

МАТЕРІАЛЬНІ ВТРАТИ СОЦІАЛЬНОЇ БАЗИ ЗАХИСТУ ДИТИНСТВА ДОНБАСУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Н.М. Касьянова

АНОТАЦІЯ

Читачеві пропонується огляд та порівняльний аналіз стану матеріальної бази соціального захисту дитинства у довоєнний та повоєнний час. В якості матеріальної бази соцзахисту розглядаються приміщення, де відбувалася соціалізація підростаючого покоління, а саме: дитячі садки, школи, дитячі будинки, інститути, технікуми, а також дозвільні установи – театри, будинки культури, кінотеатри, спортивні майданчики та зали тощо. Безумовно, у поле зору дослідника потрапляє і устаткування цих установ, що забезпечувало належний рівень їх роботи.

Ключові слова: соціальний захист, матеріальна база, дитинство.

Дитинство – той аспект життя людини, якому радянська влада завжди приділяла значну увагу. Навіть діти «ворогів народу» у післявоєнну добу виховувалися

радянською системою в однакових умовах з іншими дітьми. Тому і недивно, що комуністична партія надзвичайно опікувалася належним забезпеченням дітей усім необхідним для навчання, виховання та організації їх дозвілля. До матеріальної бази соціального захисту дитинства слід віднести культурні та освітні центри, як то: загальноосвітні школи, дитячі садки, ясла, будинки та майданчики, палаци культури та клуби, школи фабрично-заводського навчання, училища та технікуми, а також устаткування, що забезпечує їх функціонування. Під час воєнних дій та німецько-фашистської окупації, ці установи були повністю знищені або стали непридатними для використання. Метою статті є дослідження матеріальних втрат соціальної бази захисту дитинства в роки Великої Вітчизняної війни і окупації Донбасу та заходів по їх відновленню.

Питання руйнації народного господарства регіону неодноразово привертала увагу дослідників. У переважній більшості це праці загального спрямування з історії СРСР, УРСР, Великої Вітчизняної війни, Донбасу та дослідження, в яких висвітлюється перебіг подій під час промислової та культурної відбудови УРСР загалом та Донбасу зокрема [1]. Окремі аспекти питання відновлення матеріальних втрат під час війни висвітлені на сторінках спеціальних праць з історії освіти [2] та дитячих будинків [3] в роки Великої Вітчизняної війни та післявоєнний період.

Джерельна база статті представлена звітами відділів шкіл обкомів партії, доповідними записками відділів народної освіти про відновлення шкіл, дитячих будинків, що зберігаються в фондах державних архівів Донецької та Луганської областей. Інформацію щодо кількісних показників містять статистичні збірники [4].

До початку Великої Вітчизняної війни у Донбасі існувала розгалужена система виховних та дозвільних закладів, що забезпечували соціалізацію підростаючого покоління. У Сталінській області діяли дев'ять вищих навчальних закладів, 61 технікум і 1 552 школи, де навчалися тисячі студентів і школярів [5]. Цей освітньо-виховний потенціал практично повністю було знищено в перші місяці окупації. Після бойових дій залишилося всього 519 шкіл, навчальні заклади вищого типу були евакуйовані. Загалом 145 дитячих установ різних рівнів були зруйновані [6]. Окрім цього припинили діяльність дев'ять театрів, 24 палаци культури та 600 клубів, які забезпечували населення виступами професійних артистів, переглядами кінострічок та радіотрансляцією. На Луганщині теж було знищено п'ять інститутів, 35 технікумів, більше тисячі шкіл, шість театрів та 435 кінотеатрів [7]. У скрутному становищі перебувало й дошкільне виховання. Якщо на початок війни існувало значне відставання від необхідної кількості у розвитку дошкільної ланки освіти (дитячі садки), то в умовах війни та одразу ж по її закінченні спостерігалася катастрофічна їх нестача при тому, що роль дитячих садків у цей час значно збільшилась у зв'язку з широким залученням до виробничої праці жінок. Так, у Ворошиловградській області протягом 1941-1942 рр. працювало лише 18 стаціонарних дитячих садків, які охоплювали 1 120 дітей проти 210 дитячих садків до війни, які охоплювали 10 235 дітей [8].

Не в кращому стані перебувало і фізичне виховання молоді. Якщо на початок війни у Сталінській області функціонувало лише 10 стадіонів, близько 200 спортивних залів і майданчиків, 37 спортивних спілок, які не могли повністю охопити всю молодь, то у воєнний час ця мережа взагалі припинила роботу.

Майже повністю виявилась зруйнованою й матеріальна база соціального захисту дітей-сиріт, яка діяла у Донбасі до війни. Не було приміщень для розташування дитячих кімнат міліції, приймальників-розподільників, будинків дитини та дитячих будинків. Так, у Ворошиловградській області з 23 дитячих будинків, у яких до війни проживало більше 3 000 дітей, не вціліло жодного. У Сталінській області з 42 дитячих будинків на 5 тис. місць, що працювали на початку 1941 р., повністю зруйнованими виявилися приміщення 31 дитячого будинку на 3 280 місць. Інші дитбудинки

виявилися ушкоджені частково [9]. Під час окупації було втрачено і майно дитячих будинків. Так, наприклад, 14 липня 1942 р. за розпорядженням командування німецькі солдати пограбували комори, а також знищили посіви на земельних ділянках, які належали дитячому будинку хутора Кріпаки Слов'яносербського районну Ворошиловградської області. Цей дитбудинок утримував 80 дітей-інвалідів, які були викинуті окупантами у підвал та на вулицю. Після цього більше 50 дітей загинули від голоду. Сторож дитбудинку, інвалід 74 років, розповідав: «На моїх очах відбувались грабунки та вбивства дітей. Я особисто ховав дітей: хлопчика Васю 12 років, хлопчика Васю 9 років, були й дівчата» [10]. У м. Ворошиловград під час окупації функціонував лише один дитячий притулок, який перебував у жахливому стані: антисанітарні умови, бруд та хвороби, серед яких найрозповсюдженими були воші, короста, туберкульоз та рахіт. Норми харчування у таких притулках не відповідали навіть мінімальним потребам підростаючого організму. Наприклад, діти отримували 170 гр. хліба на добу, 100 гр. пшона і 10 гр. соняшникової олії на тиждень тощо [11]. У Сталінській області під час окупації кількість установ подібного типу була більшою. Так, продовжували функціонувати дитячі будинки в Маріуполі, Костянтинівці, в Камишеवासі Краматорського району, Макіївці, Кадіївці та в Юзівці (загалом 9 дитячих будинків) [12]. Однак умови життя в них були несприятливими, а матеріальне забезпечення – вкрай поганим. Ось, як описують своє життя в окупаційних дитячих будинках діти-сироти. «...Мы с голоду пухли в детском доме. Кормили нас баландой из капусты, листьями да шкурками от буряков. Из кухни высыпают шкурки – а мы все толпой налетим. Или отгоним коня, да едим, что ему положено. По мусорным ящикам еду искали, собирались. Откапывали дохлых лошадей и мясо на костру жарили» - згадувала на сторінках «Комсомольської правди» дитина війни Зіна Русакова [13]. У доповідній записці завідувача Сталінського облВНО від 5 травня 1944 р. підкреслювалось, що при німцях дитбудинки майже не забезпечувались ліками та харчами, тому діти гинули від голоду, захворювань та антисанітарних умов. Це підтверджують і дитячі спогади. Так, Галя Дубенко, яка перебувала під час окупації в дитячому будинку в Сталінській області розповідала: «...от голоду да болезней каждый день ребята умирали. Их все в подвал носили. А наберется человек тридцать, собьют ящик да повезут ночью на кладбище. Я сама видела, как их в ящик складывали. 182 человека умерло при немцах...» [14]. У Єнакіївському дитячому будинку загинуло 185 дітей, в Івано-Пільському – 45 дітей, у Макіївському – 50 [15]. Держинський дитячий притулок утримував 120 дітей, однак забезпечувався виключно на кошти та речі, які збиралися серед населення. 80 % дітей цього притулку хворіли туберкульозом, рахітом, коростою [16]. Це спогади про дітей та незначну кількість дитячих будинків, що продовжували своє існування під час фашистської окупації. Переважна ж їх більшість використовувались не за призначенням, а населення та діти у примусовому порядку залучались до роботи на шахтах і підприємствах або просто знищувались. Ось розповідь начальника гірничорятувальної команди Калінінської шахти № 4-4 біс Пилипчатого: «...з дитячих будинків м. Донецька привезли групу дітей років семи-восьми. Їм веліли зійти з машини і вишикуватись. Діти послушались, їм наказали роздягтись. Коли діти зняли з себе одяг, то група німців майже впритул розстріляла їх з автоматів. Трупки скинули в ствол...» [17].

Ці страшні та яскраві спогади чітко ілюструють окупаційну політику відносно місцевого населення та матеріальних ресурсів окупованих територій. Напрацьована розгалужена система виховання, освіти та дозвілля підростаючого покоління була знищена або використовувалась не за призначенням. Залишки матеріальної бази соціального захисту дитинства не функціонували належним чином та й не могли забезпечити всіх дітей. Процес виховання в окупаційну добу у переважній більшості покладався на плечі батьків та сім'ї, які, зрозуміло, з об'єктивних причин, не могли

повноцінно займатися дітьми. Тому окупаційна та післявоєнна доба характеризуються збільшенням рівня злочинності як серед дорослих, так і серед дітей. Тривалий час на вулиці, а отже і «вуличне виховання» були дитячою школою окупаційної доби.

Однак, навіть після звільнення регіону від окупаційної політики німецького уряду, незважаючи на підсилену увагу до питання допомоги дітям та підліткам, що підтверджується багатьма постановами – «Про невідкладні заходи по відбудові господарств в районах, визволених від німецько-фашистських окупантів», «Про організацію для дітей воїнів Червоної Армії, партизан і сиріт, батьки яких загинули від рук німецько-фашистських загарбників, ремісничих училищ, дитячих будинків та дитячих приймальників», «Про заходи щодо влаштування дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних в дитячі будинки, ремісничі училища та на патронат», «Про дитячі будинки Сталінської області» [18] – відновлення матеріальної бази соціального захисту відбувалося поступово та зазнавало багато труднощів. Наприклад, у Сталінській області на 1945 р. функціонували 387 дитячих садків. Це на 15 закладів більше ніж до початку війни (1940 р.) [19]. Проте об'єктивні буденні труднощі не завжди дозволяли по-перше розмістити їх у належних приміщеннях, забезпечити відповідними виховними кадрами, предметами першої медичної допомоги та продуктами першої необхідності. По-друге, елементарно не вистачало теплої одягу, взуття, ковдр, мішків для сну, білизни, рушників та засобів гігієни тощо.

Таким чином, матеріальний стан соціального захисту дитинства перебував у скрутному становищі через майже повне знищення його основи із загальною руйнацією регіону. Небувала розруха вимагала нового будівництва шкіл, дитячих садків, Палаців культури, літніх оздоровчих таборів, дитячих спортивних майданчиків тощо. Головними недоліками процесу відновлення слід вважати недостатній рівень фінансування усіх дитячих соціалізуючих закладів.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается состояние материальной базы социальной защиты детства в оккупированном и послевоенном Донбассе. Анализ литературы и статистических данных позволяет говорить о масштабных потерях ее во время оккупации. Малая часть уцелевших детских воспитательных учреждений не могла охватить всех детей, а содержание ее было не на должном уровне. Восстановительные процессы сопровождалась объективными трудностями послевоенного времени.

Ключевые слова: материальная база, социальная защита, детство.

SUMMARY

The status of the material base of social children protection in occupied and postwar Donbass is discussed in the article. Analysis of the literature and statistical data suggests that losses during the occupation was scale. A small part of the surviving children's educational institutions could not cover all children, and its conditions were not up to standard. Recovery processes were accompanied by objective difficulties of the postwar period.

Keywords: material resources, social protection, childhood.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. СССР в Великой Отечественной войне. 1941 – 1945. Краткая хроника / [Автор. кол. И.Г. Виктор, А.П. Емельянов, Л.М. Еремеев и др.]; под ред. С.М. Кляцкина. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1970. – 856 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945: в 3-х томах / ред. кол.: И.Д. Назаренко [и др.]. – Т. 2 / [Г.Г. Шевель, И.И. Слинко, И.Д. Назаренко и др.]; под ред. Г.Г. Шевель. – К.: Политиздат, 1975. – 512 с.; Украинская

- ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945: в 3-х томах / ред. кол.: И.Д. Назаренко [и др.]. – Т. 3 / [Т.М. Мултых, В.И. Клоков, М.В. Коваль, И.Д. Назаренко.]; под ред. Т.М. Мултых. – К.: Политиздат, 1975. – 462 с.; История Украинской ССР: в 10-ти т. / ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор [и др.]. – Т. 9 / [А.В. Лихолат, Н.Г. Ищенко, М.П. Ким и др.]; под ред. А.В. Лихолат. – К.: Наукова думка, 1985. – 582 с.; Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945): Монографія / А.М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – 153 с.; Хорошайлов Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946-1950 гг. Исторический очерк / Н.Ф. Хорошайлов. – Донецьк: «Донбасс», 1974. – 151 с.; Його ж. На відбудові. З історії відбудови Донбасу / М.Ф. Хорошайлов. – Донецьк: «Донбас», 1966. – 178 с.; Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999 рр.): [навч. посібник] / А.О. Саржан. – Донецьк: Стакер, 1999. – 463 с.
2. Добров П.В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: [монографія] / П.В. Добров, М.О. Бистра. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 273 с.; Бистра М.О. Стан освіти на Луганщині в період фашистської окупації / М.О. Бистра // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2005. - № 1 (23). – С. 115-124; Ленська В.В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни / В.В. Ленська // Український історичний журнал. – 1987. - № 9. – С. 83-91.
  3. Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у 1943-1965 роках: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Соловей Марія Олександрівна. – Донецьк, 2009. – 188 с.
  4. Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник / Под ред. З.Д. Лях. – Донецьк: «Статистика», 1967. – 232 с.; Здравоохранение в СССР. Статистический сборник / Ред. А.П. Черников. – Москва: Государственное издательство медицинской литературы, 1956. – 130 с.;
  5. Хорошайлов М.Ф. На відбудові. З історії відбудови Донбасу / М.Ф. Хорошайлов. – Донецьк: «Донбас», 1966. – С. 18.
  6. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С. 168.
  7. Хорошайлов М.Ф. Вказ. праця. – С. 18.
  8. Добров П.В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: [монографія] / П.В. Добров, М.О. Бистра. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – С. 43.
  9. Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2008. - № 1/2 (37/38) – С. 101.
  10. Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. материалов и документов] / Ред. коллегия В.В. Шевченко, А.М., Бурлаков, Г.Я. Емченко, В.И. Калашников, Ю.Ф. Пономаренко. – Донецьк: Донбасс, 1969. – С. 111.
  11. Держ. архів Луганської області, ф. П-179, оп. 3, спр. 136, арк. 33.
  12. Добров П.В. Вказ. праця. – С. 93.
  13. Комсомольская правда в Донбассе. – 1944. – 22 февраля.
  14. Комсомольская правда в Донбассе. – 1944 – 22 февраля.
  15. Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2008. - № 1/2 (37/38). – С. 103.
  16. Держ. архів Донецької області, ф. 326, оп. 2, спр. 59, арк. 39.
  17. Хорошайлов М.Ф. Вказ. праця. – С. 37.
  18. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988) / Ин-т марксизма – ленинизма при ЦК КПСС. – [9-е изд.]. – М.: Политиздат, 1985. – Т.7. – С. 462; Луганщина в годы

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 3(53), 2013 р.

Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сб. материалов и документов / Ред. коллегия В.В. Шевченко, А.М., Бурлаков, Г.Я. Емченко, В.И. Калашников, Ю.Ф. Пономаренко. – Донецк: Донбасс, 1969. – С. 275-276.

19. Донецкая область за 50 лет... – С. 225.

Надійшла до редакції 3.10.2013 р.